

A bécsi utca népe – mítosz és valóság

Wiener Typen. Klischees und Wirklichkeit. Sonderausstellung des Wien Museums 25. April 6. Oktober 2013. Wolfgang Kos, Hrsg. Wien: Wien Museum – Christian Brandstätter Verlag. 2013. 357 p.

1. A Wien Museum – 2003-ig Historisches Museum des Stadt Wien – kiállításpolitikája a hagyományos várostörténeti, művészeti tárlatok mellett komoly teret szentel a városi mindennapok jelenét és történetét feldolgozó kiállításoknak. Társadalmi múzeumként átfogó kulturális és társadalmi kérdéseket boncolgat Bécs példáján: például a mobilitást – a *Baby on bord* című, a babakocsi 20. századi használatát vagy a *Großer Bahnhof* című, a pályaudvarok világát és várostörténeti szerepét bemutató kiállításával.
2. A múzeum másik figyelemre méltó törekvése a városi emlékezet feldolgozása, amely egyben az önreflexiót, saját gyűjteményi anyagának újrainterpretálását is megköveteli. Mintegy tíz éve volt látható a Künstlerhausban helyet kapó nagy volumenű kiállításuk *A régi Bécs. A város, ami soha nem volt* címmel (Kos–Rapp, Hrsg. 2005), amely a város saját magához való viszonyát, történeti emlékezetét vette szemügyre, újragondolva Bécs elmúlt kétszáz évének történetét. A kiállítás főként az 1858-ban meginduló városrendezési munkálatokkal kezdődő bő fél évszázad Bécsének történeti emlékezetére koncentrált, a Monarchia korában kitermelt „régibécsi”-mítoszokra, melyek a mai napig kihatnak a város érzékelésére, közvitáira. A „régibécsi” iránti nosztalgia különböző kulturális csatornákon való megjelenése (képi és szöveges ábrázolásokban, reklámban, operettekben, filmekben stb.) a mai napig meghatározó, ha úgy tetszik, a város egyfajta „örökség-narratíva” foglya, melyet a 2001-ben kapott világörökségi státusz is megerősített.
3. E programadó kiállítás egy részmotívjának továbbgondolására vállalkozott a tavaly a Karlsplatzon látható *Wiener Typen* című tárlat, amely a Bécs-nosztalgia társadalmi megtestesüléseivel: a városi tér sztereotipizálódott figuráinak, karaktereinek (árusok, házalók, vándoriparosok, mosónők, utcazenészek, fiákeresek stb.) vizuális reprezentációival, valamint e figurák társadalomtörténeti háttérével foglalkozott. Mindez újabb lehetőséget adott a múzeum rendkívül gazdag 18–20. századi grafika-, nyomtat- és fotógyűjteményének felhasználására, de ennél sokkal fontosabb, hogy ezt a korábban már többször – egyszerű dokumentarista célból – felhasznált képanyagot új, kritikai, médiatörténeti kontextusba helyezte.
4. A kiállítás gazdagon illusztrált, vaskos katalógusa két bevezető és további tizenöt kisebb – igen csak változó spektrumú és mélységű – rész tanulmányt, valamint két nagyobb szakaszra tagolódó katalógusrészt tartalmaz. A kiállítás első része – melyet az installációban fehér háttérrel jelöltek – a városi figurákat megjelenítő vizuális műfajok történetét mutatja be a 18. század második felétől a 20. század második feléig. A második szakasz a legnépszerűbb városi figurák ábrázolástörténetét mutatja be – minden karaktert más-más háttérszínnel – társadalomtörténeti keretben. A katalógus kultúr- és várostörténészek, néprajz- és kommunikációkutatók tollából származó rész tanulmányai ezen figurák média- és társadalomtörténetét járják körül.
5. Az 1776-ban kiadott Johann Christian Brand-féle grafikatörténeti jelentőségű, elsőnek tekintett bécsi képsorozat (47., 48. p.) szorosan kapcsolódik az európai grafikai tradíciókhoz. Az utcai árusok és mesteremberek vizuális és akusztikai (reklámversek/Kaufrufe/Cris/Crys) jelenléte meghatározó élménye lehetett a korai urbanizációnak. Párizsból már a 15. században mint városi érdekességet írják le az utcai árusok kínálóversikéit, és az első ábrázolássorozat (tejárusnő, halárus, késélező, kéményseprő) is 1500 körül datálható. A 18. században Európában már széles körben elterjedt és egyre dekoratívabbá vált ez a vizuális műfaj, az alakok a színezett rézkarok mellett megjelentek porcelánfigurákon is. Az ábrázolások kereskedelmi célból készültek a

vásárlók – a 18. században még jobbra a nemesség, gazdagabb polgárság – mindenkori ízléséhez igazodva. A figurák mindig az alsóbb, bizonytalan megélhetésű – a vásárlók számára ismeretlen – néprétegekből származnak, ábrázolásuk sematikus, dekontextualizált és harmonizált. E korai (18. századi) képi megjelenítések Jens Wietorschke szerint a nagyváros természetrajz-ként: a városi nép – botanikai táblákhoz hasonló – enciklopédikus igényű, természettudományos osztályozásaként értelmezhetők (Wietorschke 2013). A városi társadalmat mint egyfajta természeti rendet ábrázolják, ahol a szegénység egy harmonikus egész magától értetődő része – a nagyváros komplexitása és konfliktusai rejtve maradnak. A zsánerfigurákat izolálva, dekontextualizálva, állandó attribútumokkal és kiegészítőkkal (például a lámpagyújtogatót létrával és kézilámpással) ábrázolják. Mindez megfelel a Roland Barthes-féle mindennapok mítoszainak: ahol a dolgok elveszítik konkrét történetiségüket, és természettől való jelenségekként tűnnek fel (Barthes 1964:107, 113).

6. Az ábrázolások gyűjteményes elnevezésében gyakran fordul elő a 'nép' szó (*Volk*), később pedig a típus, karakter, jelenet (*Typen, Charaktere, Szenen*) kifejezések. A nép jelentése azonban a 19. században óriási átalakuláson ment keresztül: a 18. század végén még a rendi társadalom alsó néptömegeire utalt, majd a romantika és nacionalizmus időszakában a közös kulturális eredet és kollektív identitás jelentésével bővült. Mindez a városi figurák ábrázolástörténetében úgy jelentkezett, hogy a 18. század végi, még nemzetközileg szinte megegyező karakterkészletet felváltják a helyi sajátosságként bemutatott, bécsiesített, lokálpatriotizált alakok (16. p.).
7. A lokális identitás támogatásának fontossága minden bizonnyal összefügg a 19. század második felétől egyre nagyobb volumenű városképi és társadalmi átalakulással (lásd bevándorlás). A jelentésmezőbe ekkor már a bevezetőben említett régi Bécs iránti nosztalgia is belekerült. A figurák egy időtlen, kellemes és biztonságos város képét sugallják – az irántuk való lelkesülés pedig egyben egy krízishelyzetet próbál leplezni: nem véletlen, hogy az 1920-as években, a Monarchia összeomlását és Bécs szerepvesztését követően a nosztalgia újabb erőre kapott. Ezek a zsánerfigurák a modernitás egyfajta ellenképei, amelyek azonban a modern nélkül nem is létezhetnének. A nosztalgikus kontextus visszatérő motívuma a búcsú is: már a 19. században az igazi bécsi karakterek eltűnéséről keseregnek a tárcaírók, egyre több kép címében szerepel az *utolsó* kifejezés (*Az utolsó köszörűs, Az utolsó tánc a Sechsschimmelbergen*). A társadalmi változásokat – például egyes foglalkozások eltűnését vagy átalakulását – azonban nem követték az ábrázolások, egymás mellett keveredtek múltbeli, fiktív vagy még valóban létező mesterségek.
8. A zsánerfigurák megjelenítésének műfajkészlete egyre gazdagabbá vált az idők során. A 18. század végi drága rézmetszetsorozatok és asztali díszként használt porcelánfigurákat a 19. században felváltják a tömegtermelésre alkalmasabb, olcsóbb műfajok, melyek hozzáférhetőek voltak már a szélesebb vásárlóközönség számára is. Az új médiaeszközök (litográfia, kártyajáték, kivágóívek, csomagolópapír, fotográfia, képeslapok, reklámok, karikatúrák, film) a látásmódokat, az értelmezési keretet is befolyásolták. Otto Schmidt fényképész elsőként ültette át az 1870-es években a bécsi utca népének témáját fotográfiára (Ponstingl 2013), több sorozatot is ismerünk tőle *Wiener Typen, Wiener Straßensbilder*, illetve *Wiener Spezialitäten* címen. Schmidt vállalkozása az 1860-as évek óta egyre népszerűbb fotográfia specializálódásának és üzleti útkeresésének egyik változataként is értelmezhető. A képsorozatok bemutatták az 1873-as bécsi, az 1876-os német műipari és az 1878-as párizsi világkiállításon is. A témák a régi: zsánerfigurák és életképek (köszörűs, mosólány, lengyel zsidók, *Wurstelprater*), melyeket főként műteremben, gyakran saját jelmezek, illetve színészek alkalmazásával rendezett meg. A beállítások nagyrészt a polgári portréfotográfia műfaji követelményeit követték, a fotókat pedig utólag kézzel színezték – evvel még inkább stilizálva és esztétizálva a figurákat. A század vége felé – az expozíciós idő lerövidülésével – már egyre több utcai fotográfia született, azonban ezek is többnyire a város premodern figuráit örökítették meg. A modern társadalom alsó rétegeiből talán egyedül az úgynevezett „suhanc” (*Pülcher*) alakja kapott helyet az utca népének ábrázolásai között az 1880-as évektől: a munkakerülő, naplopó, zsebtolvaj, aki többnyire a belvárosban, gyakran a térzene körül ólálkodik cigarettázva, zsebre tett kézzel (316–321. p.).

9. A képi ábrázolások mellett szerepet kapott az akusztikai, szöveges és zenei dimenzió is. Egyrészt a képaláírásokban gyakran megtalálhatjuk az árusversikéket – természetesen bécsi nyelvjárási stílusban –, másrészt a városi zsánerfigurák a 19. században megjelentek nemcsak a lokális tárca- és életkép-irodalomban, hanem a helyi dalokban, majd operettekben is. Az utca figuráit korántsem társadalomkritikusan vagy dokumentarista módon közelítették meg e korai városszövegek: inkább a régi jó rend képviselőiként ábrázolták őket. Az 1895-ös *Wienerstadt* című esszégyűjtemény (Rapp 2013) például alig ábrázol valamit a város változásaiból, a szövegek szerint mintha minden a régi maradt volna néhány zavaró tényezőtől eltekintve. Utal ugyan például arra a szerző, hogy a mosónők ma jobbára idősebb iparosözvegyek vagy cseh származású elbocsátott szolgáltatók, de ez nem akadályozza meg abban, hogy a szép fiatal és csábító német mosólányok idealisztikus és időtlen képét rajzolja meg tárcájában. A bécsi mosónő (*Wäschermädl*) képi ábrázolások sokaságán a természetesség, az életöröm és a szexualitás szimbólumaként jelenik meg, elfedve a Duna vagy az Alser partján végzett szabadtéri bér-munka kemény valóságát. A mítosz tartósságát jelzi, hogy a mai napig tartanak Bécsben úgynevezett mosónőbálokat, ahol a férfiak szmokingban, a hölgyek pedig stilizált mosónőjelmezben jelennek meg (322–329. p.).
10. A bécsi zsánerfigurák értelmezésében fontos szerepet játszik a nemzetiségek jelenléte és a 19. század második felében artikulálódó nacionalizmus. Bécs utcanépéhez szorosan hozzátartoztak már a 18. század végén a különböző nemzetiségű vándorárusok és -iparosok: a tiroli szőnyegárus, a gyolcsos tót, a hagymaárus horvátok, a zsidó házalók és a görög pamutkereskedők stb. Viseletük, nyelvjárásuk fontos brand volt, mely a kereskedelem sikerét is biztosította. És bár az őket – a német nyelvű utca népével vegyesen – felvonultató képsorozatokat egyfajta multikulturális idillként jelennek meg, Klaus Müller-Richter ezekben az ábrázolásokban a császárság által „gyarmatosított” népek feletti felsőbbrendűségi tudat megjelenését látja (Müller-Richter 2004:129). A 19. század folyamán a bevándorlás növekedésével a régi vándorárusok egzotikumá már-már „ösbécsiként”, a lokális identitás szerves részeként jelent meg, szemben az új migráns, gyakran cseh, szlovák származású munkástömegekkel, melyek egyáltalán nem jelentek meg témaválasztásként. A nacionalista eszmék terjedése fedezhető fel az úgynevezett *Deutschmeister* (eredetileg a Német Lovagrendhez tartozó hadseregrész katonája) figurájában, mely a 19. század vége felé lett egyre népszerűbb a helyi vizuális műfajokban. Kedveltségét egyrészt a katonaság állandó városban való állomásozása s ezáltal a katonazene intenzív jelenléte váltotta ki, másrészt további fontos ok volt, hogy e hadcsoport döntő többségében németekből állt. Ugyancsak kedvelté váltak a bécsi tájszólásban beszéltetett figurák (nagyuszonyok, tanoncfiúk), melyek sajátos nyelvükkel képviselték az „eredeti bécsiességet” a bevándorlótömegekkel szemben. (Rapp, Hrsg. 2013:2013–214).
11. A kiállítás és a katalóguskötet résztanulmányai részletesen foglalkoznak az egyes ábrázolt szakmák gazdaság- és társadalomtörténeti realitásaival: munkakörülményeivel, gazdasági jelentőségével, evvel mintegy – főképp a 19. századi – Bécs társadalmi perifériájának etnográfiaját adva. ¹ Ennél azonban sokkal figyelemre méltóbb a téma mítosz aspektusának antropológiai és médiatörténeti megközelítése, amely a városi figurák ábrázolásainak átfogóbb társadalmi-kulturális funkcióit és kontextusait (társadalmi feszültségek, lokális és nemzeti identitás, modernitás és emlékezet) igyekszik megfogni. A *Wiener Typen* alapvetően történeti anyagot elemez, és csak kevés esetben jut el a 20. század második felének vagy a jelenkornak Bécséig (például a fiákeres figurájának esetében). Pedig érdemes lett volna rákérdezni, hogy egyrészt a régi ábrázolásokat és figurákat miként használja a mai Bécs (például a turizmusban, a lokális identitás formálásában, a várostörténet reprezentációjában); másrészt hogy megfoghatók-e a mai médiában újabb, kortárs zsáneralakok, amelyekben a város identitása, aktuális konfliktusai sűrűsödnek.
12. A katalóguskötet utal arra, hogy maga a múzeum mint intézmény – és konkrétan a Wien Museum és a szóban forgó kiállítás – is szerepet játszik a városi zsáneralakok mítoszának éltetésében. Már a Történeti Múzeum első kiállításán, 1888-ban is megtalálhatjuk őket (*Népi figurák és jelenetek*), azonban az alapvetően a felső néprétegek életét középpontba állító szemléletében

ezek csak mintegy kiegészítésként jelentek meg, mindenféle szociológiai mélység nélkül. Sőt, a muzeológusok gondolkodását is még mélyen áthatotta a klisékben való gondolkodás, például egyes tárgyak beletárolásakor (18. p.), a 20. század elején pedig egyenesen a múzeum számára is készültek a régi bécsi foglalkozásokat bemutató „retroakvarellek” (133. p.).

JEGYZETEK

1 Magyar vonatkozásban itt Létay Miklós *Az utca népe Pest-Budán (1848–1914)* című munkáját említhetjük (Létay 1993), amely a korabeli magyar főváros utcai árusainak és iparosainak kultúrtörténetét mutatja be.

IRODALOM

BARTHES, ROLAND

1964 Mythen des Alltags. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

KOS, WOLFGANG – RAPP, CHRISTIAN, HRSG.

2005 Alt-Wien. Die Stadt, die niemals war. Sonderausstellung des Wien Museums im Künstlerhaus 2004–2005. Wien: Czernin.

LÉTAY MIKLÓS

1993 Az utca népe Pest-Budán (1848–1914). Budapest: k. n.

MÜLLER-RICHTER, KLAUS

2004 „Kulturhistorische Beute”. Das Primitive im Feuilleton (1800–1900). In Die „Großstadt” und das „Primitive”. Kristin Kopp, Hrsg. 115–134. Stuttgart: Metzler.

PONSTINGL, MICHAEL

2013 Otto Schmidts Spektakel der Wiener Typen. In Wiener Typen. Klisches und Wirklichkeit. Wolfgang Kos, Hrsg. 192–201. Wien: Brandstätter.

RAPP, CHRISTIAN

2013 Von Deutschmeistern und Hausierern. Aus dem Typenspektrum der Wiener Publizistik um 1900. In Wiener Typen. Klisches und Wirklichkeit. Wolfgang Kos, Hrsg. 208–215. Wien: Brandstätter.

WIETORSCHKE, JENS

2013 Die Stadt als Tableau. Zur kulturellen Konstruktion der „Wiener Typen”. In Wiener Typen. Klisches und Wirklichkeit. Wolfgang Kos, Hrsg. 26–31. Wien: Brandstätter.